

Tolcsvai Nagy Gábor:

A különbözőség egysége. Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai

Az újíto „nem azt kívánja, hogy mások aszerint szóljanak, ahogy ő akarja, hanem hogy ő szólhasson nem aszerint, ahogy mások akarják” (Kazinczy 1960: 200). Ezt írta Kazinczy, az Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél című esszéjében, 1819-ben, a Tudományos Gyűjteményben. A nevezetes esszé nem csupán a nyelvújításként ismert korszak egy összegző írása, hanem egyúttal Kazinczy nyelvértelmezésének is áttekintő bemutatása volt. Miképp érthető ma ez a nyelvértelmezés, ezt vázoló az alábbiakban, funkcionális nyelvtudományi keretben (erre l. Langacker 1987, Givón 2001, Barlow – Kemmer 2000, Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008). Funkcionális keretben, amely érvényesíti a mindenkori beszélő és hallgató nézőpontját, a jelentésre és a variabilitásra összpontosít, és nem húz merev határt történet és rendszer közé. Kazinczy nyelvértelmezése saját korában és későbbi korokban tekintve is ezt a nézőpontot érvényesíti a maga módján.

Az általunk használt fogalmak is változnak, alakulástörténetük van, s a fogalomtörténet mindig kellő feszültségviszonyba kerül a társadalomtörténettel (erre hívja fel a figyelmet R. Koselleck történetiszemantikai munkájában, vö. Koselleck 2003a). A történetírás, a történelemről való beszéd évszázadok óta a hétköznapi történetelbeszélés kognitív sémáját követi, jóllehet egy kisebb közösség története is egyidejű és egymásra következő események bonyolultan összefüggő rendszere (ezt mutatja be H. White 1973 nevezetes munkája, továbbá hasonlóképpen látja R. Koselleck is, idézett kötetében).

A kutató, az értelmező is megismerő, történetileg meghatározott ember, ezért mindenkori nézőpontja, amelyet a világról való ismeretei határolnak körbe, megkerülhetetlen tényező. Az összetett szerkezetű nézőpont egyik itt figyelembe vett összetevője (kiindulópontja) a tapasztalati tér (más szavakkal tapasztalat, emlékezés a múlttól), amely a történelmi eseményeket szemlélő történetileg meghatározott világismereteiből, tapasztalataiból áll. Másik összetevője az elváráshorizont (más szavakkal várakozás, remény a jövőbeli történésekkel kapcsolatban), amely a történeti meghatározottság révén a történeti ember által várt, jövendőlt események mintáját tartalmazza (l. Koselleck 2003b).

Ez a tapasztalati tér (másképp: hatástörténeti közeg) a nyelvtudomány mai művelője és ismerője számára a következőkben összegezhető.

Az ezredforduló utáni nyelvtudomány, filozófia és pszichológia lényegében két nagy nyelvértelmezést különít el (számos, több részletben eltérő kidolgozásban): a) egy strukturális (formális), amely a beszélőtől független nyelvtani szerkezetre összpontosít, az elvont grammatikai rendszerre, és amely a nyelv történetét a rendszer belső alakulásából magyarázza, és b) egy funkcionális, amely a beszélő megértési, konceptualizálási műveleteiből eredő jelentésszerkezetekre összpontosít, a nyelvhasználatból kirajzolódó variábilis rendszerre, és amely a nyelv történetét a mindenkori beszélők nyelvi és mentális cselekedeteiből vezeti le. E két nagy irány mögött hagyományként egyrészt a logikai és retorikai alapú latin nyelvtanítás, illetve másrészt a Wilhelm von Humboldt nevével jelezhető humanizált nyelvértés van, ma pedig a racionalista és a hermeneutikai filozófia, illetve a moduláris és a holista elmegyarázat áll (l. további szakirodalommal Ladányi – Tolcsvai Nagy 2008).

Kazinczy saját tapasztalati tere és elváráshorizontja történetileg más körülmények között alakult, de az imént összefoglalt szellemtudományi kettősség az ő diszkurzív közegét is meghatározta, egy a világot az esztétikai tapasztalat közegében értelmező általános keretben (l. Tolcsvai Nagy 1996).

A Kazinczy számára fontos következő korabeli jelenségek feszültségviszonyát, azok fölismerését az alábbiakban lehet rekonstruálni:

- a népi és a magas kultúra, vele a népnyelv és az irodalmi nyelv (növekvő) szembenállása vagy elkülönülése,
- a gyakorlat és az eszmény, másképp perspektíválva: a konvenció és az ízlés szembenállása,
- a „szabályos” és az egyedi, egyéni szembenállása,
- a valós teljesítmény és a potenciál közötti eltérés (általános művelődési és specifikusan nyelvi tekintetben egyaránt),
- a magyar és az európai (mind az ókori klasszikus, mind a kortárs, főképp német és francia) művelődés közötti különbség,
- a magyar kultúra diszkurzivitásának gyenge volta.

E feszültségviszonyok fölismerése fokozatosan történt Kazinczy életében. A széphalmi mester az elméleti, valamint szépirodalmi tevékenységen túl gyakorlati válaszokat is adott, például tanfelügyelőségében, folyóirat-szerkesztésében, és főképp kiterjedt levelezésében. E vonatkozásban mindenképpen kiemelendő Kazinczy munkaetikája, a nem lankadó tevékenység.

Az említett kérdéskörök (amelyek mellett a nyelvkérdéstől távolabbi, de Kazinczy számára hasonlóan fontos ügyek is megfogalmazódtak) ismeretes módon a nyelvújításnak nevezett történeti folyamatban artikulálódtak.

A nyelvújítás kissé sztereotipizálódott értelmezés szerint a magyar nyelv bővítésének korszaka volt (l. Tolnai 1929, Bárczi 1963). Erre azért került sor az értelmezők szerint, mert a magyar nyelv szókincse nem felelt meg a kor követelményeinek. A szóalkotás heves vitákat váltott ki, és szokatlanul nagy mennyiségű új szót eredményezett. Ezek egy része meghonosodott, egy más részük viszont nem; egy részük illeszkedett a magyar morfofonológia gyakori mintáihoz, egy más részük nem, sőt feltűnően eltért azoktól. A vita csak részben vonatkozott a tényleges szóalkotási esetekre. A vitázók két tábora közötti ellentétet inkább az fokozta, hogy az ortológusok szerint nem szabad vagy nem lehet új szavakat alkotni, a neológusok szerint viszont igen. (Az eddigi értelmezésekre l. még Csetri 1990, Bíró 1998.)

A nyelvújítás történeti folyamata azonban ennél jóval összetettebb és távolabbra mutató volt, akár tudtak erről az azt végbevivők, akár nem. A magyar nyelv sztenderd változatának kodifikációs műveletei a 18. század utolsó harmadában gyorsultak fel igazán, s ez a tevékenység a Magyar Tudós Társaság (az MTA) megalakulását követő, 1848 előtti években bontakozott ki és hozott eredményeket a maga teljességében. Ez a történeti folyamat alapvetően a magyar nyelv teljesítményének és versenyképességének fokozását célozta, s nem pusztán a belső, korábbi történeti eredményekhez viszonyítva, hanem a korabeli európai modernizációs eseményekhez viszonyítva és igazodva, fölismerve a nemzeti gazdaság és a nemzeti nyelv és kultúra minőségének szoros összefüggéseit.

A nyelvújítás mint diszkurzív tudományos és nyilvános tevékenység elsődlegesen a magyar nyelv sztenderd változatának a kodifikációját végezte el, pontosabban a kodifikáció lényegében utolsó előtti szakaszát (a nyelvújításnak erre az értelmezésre részletesebben l. Tolcsvai Nagy 2007, vö. Benkő 1960, 1982, továbbá Fishman 1988, Garvin 1988). A sztenderd változatra a nagy tekintély, a központi jelleg, a teljes nyelvközösségre kiterjedés, a tudatosság és a kidolgozottság magas foka, továbbá a rögzítettség, a kodifikáció jellemző. Az összegzést és a nyilvánosságra hozatalt a Magyar Tudós Társaság tette meg, az 1848 előtt megjelent kézikönyvekkel: a helyesírási szabályzattal, a német – magyar és magyar – német szótárral, valamint 1846-ban az első akadémiai leíró nyelvtannal, megadva a magyar

sztendernek a jelzett karakterjegyeket. Mindez kiegészült már az Akadémia előtti korszakban a sztenderd kidolgozásával és differenciálásával.

E tevékenység során a nyelvvel kapcsolatos minden lényeges kérdés megfogalmazódott. A kiválasztás, a stabilizálás és a rögzítés nyelvi döntések özőnét kívánta meg. A nyelvértelmező és nyelvreíró tevékenység e folyamatban fokozatosan különböző irányzatokra tagolódott. Az egyik megoszlás a nyelvtanírók és a nyelvbölcseleti, nyelvészeti értelmzők között jött létre. Míg a nyelvtanírók egyre jobban az elvont rendszert és a rendszerből eredő helyességet helyezték a nyelvreírás középpontjába (vö. például DebrGr., Gyarmathy 1794, Kassai 1817, Versegly 1821), addig a nyelvbölcselet képviselői a rendszer mellett a használati változatoknak, a helyesség mellett a megfelelésnek nagyobb szerepet szántak (így tett például Kazinczyt erősítve Teleki József nevezetes munkájában; vö. Teleki 1988).

A 18. század végi, 19. század eleji korai nyelvtanok legitimációt kerestek a sztenderd kodifikáció alapjához, az akadémiai nyelvtan (Akadémia 1846) már nem. A 18. század végén még nem különült el teljes mértékben a rendszerleírás a helyességtől és a stílustól, retorikától, az első akadémiaiban viszont már teljes mértékben. E fejlemény tudománytörténeti erőnyeit és korabeli európai érvényességét nem lehet és nem érdemes tagadni. Ám ez a jelzett eszközrelvű és megértéselvű nyelvértelmezés erőteljes elkülönülését, valamint a megértéselvű nyelvértelmezés háttérbe szorulását eredményezte, nagyjából Humboldt nevezetes tanulmányának elkészülte, majd megjelenése idején (Humboldt 1986), és nem csak a magyar művelődésben (erre l. például Békés 1997). Nem tudományos rendszertani, hanem szemléleti kérdés, hogy a nyelvhasználat rendszeres leírása (pl. beszélt nyelvi adatok regiszter szerinti adatolása, a nyelv(i) változatok bevonása a leírásba) a funkcionális nyelvtudományi irány szerint alapvető része a nyelvreírásnak, míg a formális, eszközrelvű nyelvtudomány szerint nem az. A magyar nyelvtudomány alakulástörténete – összhangban a nyugat-európaiéval – mégis az utóbbi irányt részesítette előnyben, hosszú ideig.

A korábban újítás – maradiság szembenállásként értelmezett közdelem ekképp tágabb értelmet kaphat: az ortológusok szerint nem szabad vagy nem lehet egyénileg, tudatosan beavatkozni a nyelv alakulásába, a neológusok szerint viszont igen. Az ortológusok a nyelv belső, „érintetlen” népi (azaz paraszti) alakulását elfogadják, az intellektuális alapú, és más nyelvek mintáit is felhasználó nyelvalkotást viszont ellenzik, míg a neológusok éppen fordítva. Bár a nyelvújítás történetét és jelentőségét a jelen írásban nem lehet tovább részletezni, megemlítenő, hogy a nyelvújítás szóalkotási része valójában csak részben volt morfológiai újítás, részben fogalomképzés volt legtöbb módozatában, például a szóképzésben, a nyelvjárási szavak jelentésbővítésében, a tükörfordításokban. A megismerés, a kategorizáció jóval nagyobb szerepet játszott a nyelvújításban, mint azt korábbi leírások vélték. Éppen e tényező mutatja a legszemléletesebben, hogy nem egyszerűen nyelvbővítés vagy nyelvi felzárkózás történt, hanem a magyar közösségi megismerés tudatos, nagyfokú kiterjesztése és autentikussá tétele. Az új fogalmi és nyelvi jelölő hálózatok kiépítése során külön jelentős volt az elvontság nagymértékű megjelenése, a közvetlen tapasztalati alapú fogalmak mellett az absztrakt konceptusoknak és azok jelölőinek a kidolgozása.

Kazinczy ennek a széles közegetű történeti folyamatnak volt cselekvő része, alakítója. Saját élete maga is alakulástörténet: nyelvvel kapcsolatos nézetei rész kérdésekben gyakran ellentmondásosak, a lényegre tekintve valójában összetartók. Itt a következők mondhatók el mindebből. Kazinczy tapasztalati terének meghatározó összetevője volt:

- saját anyanyelve, anyanyelvváltozata,
- a magyar nyelv földéríthető változatainak ismerete,
- a magyar nyelv hagyományainak ismerete, a korábbi irodalmi és nem irodalmi nyelvi teljesítmények feldolgozása,

- a nyelvtanírók, nyelvtanok és retorikák ismerete (nemcsak az ókori görög–latin minták, hanem a kortárs újkori, főképp francia és német, meg angol nyelvi teljesítmények).

Mindehhez hozzájárult a magyar nyelvre európai közegben adott meghatározó (közösségi) reakciók megalkotása és fokozott tudatosítása, az önreflexió és a nyelvben (is) történő önalkotás összefüggésének a fokozatos fölismerése. E személyes fölismerések által Kazinczy számára érzékelhetővé vált, hogy a nyelv történik, alakul, változik, méghozzá a beszélők nyelvi tevékenysége által. E belátás bizonyosan döntő mozzanat Kazinczy nyelvértelmezésének alakulásában, az életmű során mind határozottabb funkcionális szemlélet kiforrásában. A nyelvről való ilyen összetett és bővülő tudás szokatlan és ritka volt a korszakban.

Kazinczy nyelvértelmezésének alakulásában a fenti tényezők fontos szerepet játszottak. Általuk a nyelvet változó módon magyarázta Kazinczy:

- klasszicizmus nyelvszéményétől a romantika nyelvmagyarázata felé tartott,
- egyetemes, retorikai nyelvfelfogástól a történeti nyelvértelmezés felé,
- az elvont eszmény helyét jórészt átvette az eszmény és a nyelvi gyakorlat, nyelvi potenciál, teljesítmény egységének a hangsúlyozása.

E felfogás eredményezte az egyetemes eszmény és nemzeti nyelvi génusz összhangját, azaz a különbség egységének modernizációs kialakítását. Jóllehet az előbbi a közvetlenül klasszicizmus esztétikai elvárásait összegzi, az utóbbi a romantika nemzeti eszméjét, mindkettő célul tűzi: a nyelv valamely végső, tökéletes állapotának elérését tartja lehetőnek egyéni, egyéntől származó cselekvéssel és közösségi, önmozgó tevékenységgel egyaránt.

Kazinczy a fent jelzetteket az Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél című esszéjében összegezte és tárta a nyilvánosság elé. A következőkben ennek az írásnak az alapján jellemzem Kazinczy nyelvmagyarázatának funkcionális vonásait.

Kazinczy már korábban is, de a heves nyelvújítási csaták vége felé kivált kereste a szintézist, a teljes magyar nyelv és kultúra önreflexív értelmezhetőségének keretét. A szintézis fontos színterei többek között a következők:

- a népnyelvi kategorizáció és a magas irodalmi kidolgozás közötti feszültségviszony (például tájszavak módosított szemantikájú használatával: *ácsorog*, *ferde*, *szobor*, valamint régi szavak felújításával: *alak*, *hölgy*),
- az előbbivel szoros összefüggésben a nyelvi hagyomány és a nyelvi és ismereti modernizáció egymásra vonatkoztatottsága.

Ez a kettősség máig súlyos elméleti és gyakorlati nehézségek kiindulópontja a magyar művelődésben.

További nyelvi színtere a keresett szintézisnek:

- a morfofonológiai szabályosság és a jóhangzás kiegyensúlyozott viszonya,
- a nyelv változatossága: használati változatossága beszélők és beszédhelyzetek szerint.

E feszültségviszonyok fölismerése fogalmaztatta meg Kazinczyval az Ortológus egyik tézisét, amelyet lehet a klasszicizmus eszményéből eredeztetni, ám itt nem csupán egy tanult tapasztalati tér érvényesül, hanem sokkal inkább egy jövőbe tekintő elváráshorizont, amely nem korlátozódik kizárólag a szépirodalomra, inkább egy nyelvi nemzeti közösség lehetséges teljes nyelvi potenciáljára és teljesítményére. A tézis a következő: „A stilisztika különböző nemeinek más meg más szavaik, más meg más frázisaik, más meg más nyelvek van, s ezeket nem szabad összetéveszteni. Más a poézis nyelve, más a prózáé, sőt a poézisé és a poézisé, s a prózáé és prózáé is más, s ami a templomi beszéd nyelvében nem jó, igen jó lehet a

románokéban s a játékszínében s megfordítva. Így az élet nyelvében is, ahol másként szól az udvarnok, másként a falusi lakós, másként az úr és szolgája, másként a had s az iskolák nagyjai” (Kazinczy 1960: 205).

Ennek az alapgondolatnak részeként artikulálódik a nyelv alakíthatóságának eszméje: „a nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson” (Kazinczy 1960: 205).

Ez összecseng a fölismeréssel, hogy a nyelv soha nincsen teljesen készen, és e tulajdonsága nem külsődleges esetlegesség, hanem éppen a lényeg, a rendszer összetevője. Ezt Kazinczy finoman hangsúlyozza: „Egyedül a kiholt nép nyelve nem változik többé: az élő népek nyelve minden nyomon változik, s örökké fog változni, hasonló a Horác folyamjához, melynek elfutását a paraszt csak várja, s az mégis fut, változik, s az marad, ami volt” (Kazinczy 1960: 196). Egyúttal bevonja az eszmény célelvűségét, jóllehet korlátozott érvénnyel: a tökéletesség elérhetősége nem valóságos, inkább meghatározatlan, nem abszolút teleológia, sokkal inkább a nyelvben mint meghatározatlan elkészültségű rendszerben rejlő potenciál történetileg fokozatosan megvalósítható kiteljesítése. A személyes nyelvi teljesítmény hozzájárul a nyelv lehetőségeinek megvalósításához, a személyes hozzájárulás azonban közösségi, diszkurzív keretben lehetséges. A közösséget a nyelv tartja össze, a hagyomány és a jelen sokfélesége, az egyének szabadsága van a nyelv alakítására. A személyes, egyéni nyelvi önreflexió és önalkotás egyetemes alapja Kazinczynál az ízlés.

Elméleti jellegű kijelentései mellett a fenti elvek érvényesülését jelzi, hogy Kazinczy folyamatosan újraírta munkáit, a jobbítás szándékával, és nem mindig jutott saját maga számára megnyugtató eredményre.

Kazinczy a felsorolt tényezőkből alkotott egységfogalmat, amelyet a neológia elveként rögzített: „Egyszóval ők az egység egységére törekszenek, mely csak a spekuláció bölcs káprázataiban találhatik: a természet mind a testi, mind a lelki világban a különbözőség egysége (concordia discors) által tenyésztett, mindent azáltal tart fenn, s a neológus ezt követi” (Kazinczy 1960: 205). Ez az egységfogalom ókori eredetű klasszicista esztétikai konceptus, azonban az Ortológus és neológus kifejtésében már túllép e kereten, és egy tágabb és diszkurzívabb, modernizációs nyelv- és művelődésmagyarázat részévé válik:

- viszonyításon, hasonlításra alapul,
- reflexív és önreflexív,
- történeti,
- egyúttal a nyelv alkotóhatóságát előtérbe helyezi,
- egyén és közösség kölcsönviszonyát állítja (sem az egyén, sem a közösség nem abszolút),
- mindezek alapján érvényesít értékszempontokat.

A különbözőség egységének eszméje ekképp egyrészt aktuálisan kapta meg megértési feltételeit, a nyelvújítás pillanatnyi ideológiai küzdelmeiben, amelyben egyes részkérdések történeti jelentőségüknél nagyobb hangsúlyt kaptak. Az Ortológus és neológus több helyen a Mondolat egyes részeivel vitatkozik, későbbi történeti nézőpontból nem a legfontosabb kérdésekben. Másrészt a különbözőség egységének eszméje történeti hatással egy olyan nyelvfelfogást mutatott be a magyar művelődésben, amelynek a 19. századi hermeneutikában és a (vissza)humanizált funkcionális nyelvmagyarázatokban lehet európai párhuzamait megtalálni, majd később a 20. századi funkcionális nyelvmagyarázat változataiban, amelyek az ezredfordulóra bontakoztak ki eddigi legtéljesebb változatukban.

Kazinczy egész életműve kereső, kísérletező eredményeket hozott. A praxisban is tevékeny: egyként betagozódott a magyar nyelvi sztenderd kodifikációs munkálataiba és a magyar irodalom nyelvi, funkcionális stílusbeli modernizációjába. Jóllehet, az utóbbit tekintette elsődlegesnek, az előbit inkább korlátozott érvényűnek. Ez látszólag

ellentmondásos: a nyelvi szerkezetek kodifikálása, rögzítése, dehistorizálása egyrészt, a nyelvi szövegek diszkurzívva tétele, történővé és alkotottá értelmezése másrészt egymást inkább kioltják, mint kiegészítik. Még akkor is így van ez, ha a kodifikáció főképp morfofonológiai és lexikai szerkezetekre irányult, a szövegek nyelvi modernizációja viszont nem ezekre.

Ezek miatt a belső feszültségek miatt tekinthető Kazinczy elméleti munkássága ellentmondásosnak. Ugyanakkor nagy szervezői és még inkább művelődési hatása is ebből a jellemzőből ered: összetett kérdéseket nyit és válaszol meg. Tevékenységében és írásaiban egyaránt megnyilvánuló életművének befogadástörténete szintén szétkülönböző: például a Nyugat alapító szerzői elismerték, míg Németh László a magyar művelődés egyik „legnagyobb hibbantójának” tartotta (Kisebbségben című írásában fogalmazott így). A 20. század második felében főképp a teleologikus nyelvi fejlődés hívei fenntartás nélkül, egysíkúan kanonizálták Kazinczyt. Mindezek mellett és ellenére is: a teljes életmű, az Ortológus és neológus esszéiben összegződve határozottan az esztétikai alapú funkcionális nyelvértelmezés mellett foglal állást.

Kazinczy Ferenc irodalmi és nyelvértelmezési korszakhatárokon át tevékenykedve dolgozta ki és vitatta meg nézeteit a nyelvről és a magyar nyelvről. Egy olyan eszmetörténeti folyamat egyik magyar kezdeményezője, amelyben a nyelv nem „kész” grammatikai szabályrendszer, melyhez feltétlenül igazodni kell, hanem kimerítetlen potenciál, amely változatosságán alapul, a használatban pedig a beszélő hatázzándéka és a hallgató elvárásnormája szerint alakul. Az ízlés alapján tevékenykedő művész feladata a nyelv potenciáljának felderítése. Eszerint a nyelvet részben alkotja a beszélő ember, főképp a művész, műveltséggel és ízléssel. Kazinczy egyik fő célja a nyelvet beszélő közösség nyelvi teljesítményének a növelése volt. Ehhez kereste a belső nyelvi lehetőségeket és a külső nyelvi mintákat, az irodalmi, retorikai klasszicizmustól mindinkább Herder és Humboldt nyelvfelfogása felé tájékozódva. Az ezredforduló történetileg meghatározott tapasztalati teréből szemlélve nyelvértelmezése nyelvészetileg funkcionális, irodalomelméleti és bölcséleti tekintetben hermeneutikai, esztétikai. Ezáltal a magyar nyelvet részlegesen elválasztotta a kibontakozó nemzeti meghatározottság abszolutizáló igényétől, nyelvként vette és más nyelvekhez viszonyította, miközben erőteljesen épített a közösség dinamikus nyelvi tevékenységére, valamint a magyar nyelvi sajátosságokra és lehetőségekre.

Kazinczy nyelvértelmezése ebben a magasabb elvontságban saját korában nehezen érvényesülhetett: a részkérdések és a további vonatkozások, például a nyelvpolitikai küzdelem elvonták a figyelmet. A romantika az irodalomban tovább radikalizálta a nyelv alkothatóságát, miközben a nyelvtanírás ellenkezőleg, a kodifikációt erősítette. A funkcionális kiindulópont azonban elháríthatatlanul jelen maradt a magyar nyelvértelmezésekben, hogy keresse újabb átfogó megvalósulásait. Ez az alapozás Kazinczy életművének egyik legfontosabb hatástörténeti tényezője máig.

Hivatkozások

- Akadémia 1846. *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá A' Magyar Tudós Társaság. Budán.
- Bárczi, Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.

- Benkő, Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás első szakaszában*. Budapest: Akadémiai.
- Benkő, Loránd 1982. *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Budapest: Akadémiai.
- Bíró, Ferenc 1998. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi.
- Csetri, Lajos 1990. *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest: Akadémiai.
- Debreceni Grammatika 1795. *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság*. Bécs.
- Fishman, Joshua A. 1998. [1974] Nyelvi modernizáció és nyelvi tervezés a nemzeti modernizáció és tervezés más típusaival összehasonlítva. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmányok*. Budapest: Universitas. 31–50.
- Garvin, Paul 1998. [1993] A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy G. (szerk.) *Nyelvi tervezés. Tanulmányok*. Budapest: Universitas. 87–99.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gyarmathy, Sámuel 1794. *Okoskodva tanító nyelvmester*. Kolozsvár.
- Humboldt, Wilhelm von 1985 [1836]. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Európa. 69–115.
- Kassai, József 1817. *Magyar Nyelvtanító Könyv*. Sárospatak.
- Kazinczy, Ferenc 1960 [1819]. Ortológus és neológus; nálunk és más nemzeteknél. In: *Válogatott művei*. Budapest: Szépirodalmi. II: 194–211.
- Koselleck Reinhart 2003a [1979]. Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 121–145.
- Koselleck Reinhart 2003b [1979]. 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz. 401–430.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor: Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. 2008. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Teleki, József 1988 [1821]. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Budapest: Szépirodalmi.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Esztétikai világszemlélet – szekularizált eszkatológia: Kazinczy életművéről. *Protestáns Szemle 2*: 77–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. 1813. A nyelvi és irodalmi ízlésvita nagy, nyilvános szakasza. Mondolat. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A magyar irodalom története II*. Budapest: Gondolat Kiadó. 40–56.
- Tolnai, Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Verseghy, Ferenc 1821. *Magyar Grammatika*. Buda.
- White, Hayden 1973. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.